

A.İ.ŞİRİNOVA

müəllim

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

İNKARLIĞIN FUNKSIONAL SEMANTİKASI VƏ QURULUŞ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: inkarlıq, funksional semantika, quruluş, temporallıq, aspektuallıq

Ключевые слова: отрицание, функциональная семантика, строение, темпоральность, аспектуальность

Key words: negation, functional semantics, structure, temporality, aspectuality

İnkarlıq problem linqvistikada uzun illər boyu maraq yaradan bir sahə olmuşdur. Qeyd etməliyik ki, dil cəmiyyətə aid olduğundan cəmiyyət inkişaf etdikcə, cəmiyyətdə baş verən hadisələr nəticəsində dil sistemində də müəyyən dəyişikliklər baş verir, digər sahələrdə olduğu kimi inkarlıq kateqoriyasına da yanaşma çoxplanlı və çoxaspektli ola bilər. Bəzən sadəcə inkarlıq kimi qəbul edilən hadisə eyni zamanda funksional-semantik sahə kimi araşdırılır. Digər tərəfdən funksional-semantik sahənin koqnitiv dilçilik, koqnitiv semantika ilə bağlı olması diqqət mərkəzində dayanır. Burada yeri gəlmişkən inkarlıq kateqoriyasına dilçilik ədəbiyyatlarında da müxtəlif yanaşma və fərqli adlandırma mövcuddur. Qeyd etməliyik ki, dilçilik ədəbiyyatlarında bəzi tədqiqatçılar (V.H.Bondarenko) inkarlığı məntiqi kateqoriya, bəziləri (O.Yespersen, A.M.Peşkovski, O.S.Axmanova) anlayış, A.M.Dirul semantik-qrammatik kateqoriya kimi adlandırmışlar.

Sahə məsələsindən bəhs edərkən Q.S.Surun ideyaları bizim fikrimizcə xüsusi önəm təşkil edir. Q.S.Sura görə modallıq sahəsi, kəmiyyət sahəsi, aspektuallıq sahəsi, temporallıq sahəsi və s. birləşmələrin tərkibində bu anlayış “kateqoriya” mənasında, başqa hallarda isə nisbətən daha geniş mənada “sistem”, “paradiqma”, “funksional-semantik plan” terminləri ilə sinonim kimi işlənir. Bəzən hətta dil strukturu olaraq “sahə” kimi izah olunur [6, s.95].

Sahə nəzəriyyəsinə, eləcə də funksional-semantik sahəyə aid Azərbaycan dilçiləri də öz töhfələrini vermişlər. Sahə nəzəriyyəsinə aid fikirlər kimi şərh edilmişdir: F. de Sössür təlimində irəli sürülən sözün işarəviliyi və dəyərliliyi məsələsi Y.Trir nəzəriyyəsinə güclü təsir göstərmişdir. Y.Trir semantik sahəyə həsr etdiyi ilk əsərini 1931-ci ildə nəşr etmişdir. O, iki cür sahə – leksik sahə və məfhumu fərqləndirməyi tələb edir. Məfhumu sahə bir mərkəzi məfhum ətrafında (məsələn, ağıl, şüur) toplanan, bir-biri ilə əlaqədar olan məfhumlar sisteminə deyilir [5, s.312]. Sonralar Q.Cəfərov Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemi haqqında, İ.Tahirov Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası barədə, S.Seyidova müasir ingilis dilinin frazeologiyasında zaman anlayışının əks olunması barədə tədqiqatlar aparmışlar və bununla da demək olar ki, sahə nəzəriyyəsinə aid, kateqoriyalara aid araşdırmalara sanki yol açmışlar. Bizim maraqlandığımız, bir qədər əvvəl vurğuladığımız sahə inkarlıq sahəsidir ki, iki müxtəlif sistemli dillər ailəsinə aid olan ingilis və Azərbaycan dilində həmin qeyd etdiyimiz sahənin funksional-semantikasının xüsusiyyətlərini araşdırılmasından ibarətdir.

Qeyd etməyimiz yerinə düşərdi ki, dilçilik ədəbiyyatlarında ümumi qrammatik kateqoriyalardan biri inkarlıq kateqoriyasıdır. Müxtəlif zamanlarda bu kateqoriyaya aid müxtəlif dilçilər monoqrafiya, məqalə, tədqiqat işi həsr etmişlər. Həmin tədqiqatçılar sırasında E.B.qulqa, B.Admoni, A.B.Bondarko, O.Şur, E.İ.Şendels, Q.İpsen, J.Trir, M.Adilov, A.Aslanov, S.Abdullayev, M.Hüseynzadə, Q.Cəfərov, İ.Tahirov, B.Xəlilov S.Seyidova və başqaları. Onu da vurğulamaq olar ki, onların bəziləri inkar əvəzlilikləri, inkar ədatları, inkar zərfliliklər başlığı altında, bəziləri sistem haqqında araşdırma aparıblar, ancaq hər bir halda bu tədqiqatların hamı

sı sonda funksional semantika məsələsində birlikdə olur, çünki semantika harada varsa, orada funksiya vardır, ona görə ki, hər hansı bir söz, ifadə, cümlə müəyyən funksiya yerinə yetirə bilmirsə onun semantikasi yoxdur, yalnız nominasiya (adlandırma) vardır.

A.Aslanov yazır ki, inkarlıq kateqoriyasının köməyi ilə bu və ya digər iki anlayış arasındakı münasibət aydınlaşdırılır, müəyyən söz və ya söz birləşmələri ilə ifadə olunan keyfiyyətin real şəkildə mövcud olmadığı aşkara çıxır [2, s.9]. Tamamilə doğrudur ki, hər bir dildə həm ümumi kateqoriyalar, həm də xüsusi kateqoriyalar vardır və bunların hər birinin fərdi məzmunu onun kateqoriyalarından ayrılır və eyni zamanda koqnisiya vasitəsilə aşkar olar.

Hesab edirik məhz bu keyfiyyətlərinə görə bəzi hallarda kateqoriya deyil sahə adlandırılır. Fikrimizcə bu onunla əlaqədardır ki, inkarlıq digər tərəfdən məntiqi və fəlsəfi kateqoriyadır və buna görə də onu bəziləri sırf qrammatik kateqoriya, digərləri isə inkarlıq sahəsi adlandırır. S.Ə.Abdullayev isə inkarlığı təyin etmişdir: “İnkarlıq kateqoriyasının formal və ənənəvi metodlarla tədqiq olunduğu ən müxtəlif mənbələri diqqətlə nəzərdən keçirdikdə bir daha yəqin etmək olur ki, inkarlığın lingvistik ifadəsini, funksional-semantik və kommunikativ-üslubi həcmi bütün genişliyi və dinamizmi ilə yalnız sahə metodu əsasında aşkara çıxarmaq, ifadə variativliyini və çoxplanlılığını bu metodun köməyi ilə nisbi mənada tam və bitkin əhatə etmək mümkündür” [1, s.32].

Göründüyü kimi tədqiqatçı metodun köməyi ilə inkarlıq tam və bitkin əhatə etməyin mümkünlüyünü belə nisbi mənada qəbul edir. Hesab edirik bu çox təbii haldır, ən azı ingilis dilində təyin olunma söz inkar edildikdə inkar zərfi adətən feilə birləşir və bir çox hallarda zəif forma olan (məsələn, rus dilində “he” kimi) işlədilir. İngilis dilində (*is not, isn't, cannot*) istisna olmaqla *does not come doesn't come* kimi işlədilir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, başqa dillərə nisbətən german dilləri qrupuna aid olan ingilis dilində xeyli sayda inkarlığı ifadə edən sözlərlə yanaşı inkar prefikslər də vardır ki, məzmun planında funksiya yerinə yetirir.

Yeri gəlmişkən inkarlıqdan bəhs edərkən, xüsusilə inkarlığın funksional-semantik xüsusiyyətlərini araşdırarkən müxtəlif strukturlu cümlələrə rast gəlmək mümkündür ki, həmin inkarlıq fərqli sözlərlə və ifadələrlə ifadə olunur və bu müxtəlifliyə aid aşağıdakı cümlələrə diqqət yetirməyimiz fikrimizcə yerinə düşərdi.

“Many of the citizens of Russia didn't want the war” cümləsində təyin edilən inkar olunduğu halda həmin cümləni başqa bir struktura ilə əvəz etsək:

“Not many of the citizens of Russia wanted the war” cümləsində “not” many sözünə aid olur və bu zaman onun cümlədə hər ikisində inkarlıq ifadə olunub, lakin fərqli semantikasını ifadə edib, çünki “not”-un hansı sözə aid olması məsələni aydınlaşdırır, yalnız koqnisiyanın vasitəsilə, belə ki, birinci cümlədə təyin olunan inkar olunur – yəni münasibətin istənilmədiyini göstərilir, lakin ikinci halda inkar artıq hərəkətə deyil icraçılara aid olur və təbii olaraq koqnisiya vasitəsilə anlamaq olur ki, icraçılarda xeyli az hissəsi müharibəni istəyirlər. Bəzən belə düşüncələr olur ki, belə yerdəyişmənin heç bir əhəmiyyəti yoxdur, ancaq bir məqama diqqət çəkmək lazımdır ki, hər bir dildə hər bir sözün başqa sözlə birləşə bilmək qabiliyyəti vardır və əgər söhbət koqnisiyasından gedirsə, funksional semantikadan bəhs olunursa hər bir sözün digər sözdən əvvəl və sonra işlədilməsinin mənası vardır. Dil özü bir sistemdir və o sistem üzərində struktur formalaşır və həmin struktur öz növbəsində funksiya yerinə yetirməklə semantika yaradır ki, bir praqmatik olaraq ifadə olunanları başa düşə bilirik. Əgər elə olmasaydı bir qədər öncə nümunə gətirdiyimiz cümlədə “Not many of the citizens of Russia”-nı-nin “few” ifadə etməsini anlamazdıq və qeyd etdiyimiz kimi belə halda koqnisiya bizim hər birimizin köməkçidir. Bir qədər öncə A.Aslanovun dediyi “inkarlıq real mövcud olmayanı üzə çıxarmaq üçün lazımdır” fikrinə rəğmən onu vurğulamaq istərdik ki, belə halda təsdiqlik-inkarlıq məsələsi meydana gəlir ki, burda da fərqli mühakimələr mövcud ola bilər. Məsələn, *They did not go to the forest yesterday* – Onlar dünən meşəyə getmədilər. *Not they went to the forest yesterday* – Dünən meşəyə gedən onlar deyildi. *They went to the forest not yesterday* – Onlar meşəyə getdilər – dünən yox?

Yeri gəlmişkən bir cəhəti də qeyd etməyimiz yerinə düşərdi. Ömrünün 65 ildən çoxunu ingilis və Azərbaycan dillərinin müqayisəsinə həsr etmiş, bir neçə ingilis dilinin qrammatikası kitablarının müəllifi O.Musayev yazır: “Müqayisə olunan dillərin hər ikisində də mövcud olan inkarlıq bildirən əvəzliliklər funksional baxımdan, yəni onların ünsiyyətdəki rolu baxımından tam eynidir; müqayisə edilən dillərin hər ikisində də bu əvəzliliklər müəyyən bir keyfiyyətin, əlamətin hər hansı bir şəxsə və ya əşyaya xas olmadığını bildirir, müəyyən bir əlamətin və ya keyfiyyətin haqqında danışılan şəxs və ya əşya olmadığından xəbər verir” [4, s.206]. Həmin fikrin əyani sübutu kimi aşağıdakı cümləyə diqqət yetirək. Birinci Qarabağ müharibəsi heç kimi bizə kömək etmirdi. Belə bir vəziyyətdə heçnə xalqı sakitləşdirə bilməzdi.

İngilis dilində:

There was nobody in the street at that time. In such difficult situation nothing could help us except our Turkey's Bayrakdar during second Qarabag war.

Görünən odur ki, ingilis dilində həmçinin inkarlıq ifadə edən başqa bir makrosahə də mövcuddur, yəni inkarlıq ingilis dilində inkar əvəzlilikləri, ədatı, zərfləri ilə birlikdə həmçinin prefikslər də ifadə edir.

Onu da qeyd etməliyik ki, funksional semantikadan bəhs olunursa, burada mütləq şəkildə hər bir şey kontekst daxilində, ən azı cümlə səviyyəsində, bəzən isə mətn səviyyəsində tədqiq olunması məqsədəuyğundur, çünki bir çox hallarda cümlə səviyyəsində informasiya ötürənin niyyətini anlamaq o qədər asan olmur. Müasir dövrdə hər hansı bir sahəni tədqiq etmək üçün sadəcə təsvir deyil, konkret faktlar, orijinal ədəbiyyatdan götürülmüş nümunələr əsasında illüstrasiya verilməsi daha məntiqidir və məzmun planında da vacib və əhəmiyyətli bir işdir. Bu məsələ ilə bağlı O.Musayevin daha maraqlı bir fikri vardır. O.Musayev vurğulayır ki, müasir ingilis dilinin inkarlıq bildirən əvəzliliklərinin ünsiyyət baxımından Azərbaycan dilinə xas olan inkarlıq əvəzliliklərindən başlıca fərqli cəhəti ondan ibarətdir ki, ingilis dilinə xas olan inkarlıq əvəzlilikləri inkarlıqı təkbəşinə ifadə edir, yəni inkarlıq əvəzliyi işlədilən cümlənin xəbəri təsdiq formada olur. Müasir Azərbaycan dilində isə inkarlıq bildirmək üçün cümlədə əksər hallarda həm inkar əvəzliyi işlədilir, həm də xəbər inkarda olur [4, s.207]. Biz əlbəttə bu fikirlərlə tam razılaşırıq, lakin bununla belə dilçilik ədəbiyyatlarında da qeyd olunur ki, ingilis dilində bir qayda olaraq inkarlıq ifadə edən söz və ya ifadə işlədilə bilər, ancaq bununla belə ingilis dilində də çoxinkarlıqlıq (ancaq kütləvi şəkildə deyil bəzi istisna hallarda).

Azərbaycan dilində inkarlıqdan bəhs edərkən B.Xəlilov yazır ki, “heç bir ədatının iştirakı ilə yaranmış inkar əvəzliliklərinin və inkar zərflərinin ayrılıqda mənası inkar bildirmir” [3, s.272]. Nobody agreed with this agreement. We know nothing about that accident. Müqavilə olaraq: Heç kəs bu razılaşma (müqaviləni) qəbul etmədi. Biz o hadisə haqqında heç nə bilmirik.

Görünən odur ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi ingilis cümlələrində xəbər təsdiqdə işlədilir, lakin eyni fikri Azərbaycan dilində ifadə edərkən həm də predikat məcburi şəkildə inkarda işlədilir, əks halda kommunikasiya alınmır.

1. Həyətdə oynamağa heç kəs yox idi – hamı yox idi demək olmaz.

2. Elə sirlər vardır ki, onu heç kimə deyə bilmirsən – hamıya deyə bilmirsən.

Hər kəs öz borcunu yerinə yetirmir. Hər kəs öz borcunu yerinə yetirir.

Burada işlədilmiş “heç” və “hər” sözlərinin işlədildiyi kontekstləri nəzərdən keçirdikdə, funksional-semantika baxımından birinci cümlənin ekvivalenti Azərbaycan dili cümləsi alınmır, ikinci cümlədə isə kontekst, situasiyadan asılı olaraq koqnisiya vasitəsilə həmin cümləni ekvivalent kimi “hamıya deyə bilmirsən” kimi qəbul etmək olduğu halda üçüncü cümlədə yalnız predikat inkar və yaxud təsdiqdə işlədilir və kommunikasiya alınır, informasiya ötürənin niyyəti predikat vasitəsilə çatdırılır, baxmayaraq hər iki cümlədə “hər kəs” işlədilib.

Başqa bir situasiyada “heç” sözü birbaşa predikatla yanaşı işlədilir və onun funksional semantikasi “hələ” kimi anlaşılır. Mən hələ mətni yazıb qurtarmamışam. Mən mətni heç qurtarmamışam cümlüyündə olduğu kimi.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev S.Ə. Müasir alman və Azərbaycan dillərində inkarlıq kateqoriyası. Bakı: Maarif, 1998, 279 s.
2. Aslanov A. Müasir Azərbaycan dilində inkarlıq və kəmiyyət kateqoriyası. Bakı, Azərbaycan SSR, 1963
3. Musayev O.İ. Müasir Azərbaycan və müasir ingilis dillərinin morfolojiyası. Bakı, 2001
4. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası. I hissə. Bakı: Nurlan, 2007, 279 s.
5. Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M., Adilov M.İ. Dilçilik problemləri. I hissə. Bakı: Maarif, 1982, 324 s.
6. Щур Г.С. Теория поля в лингвистике. Москва, 1974, 225 с.

А.И.Ширина

Функциональная семантика и структурные особенности отрицания *Резюме*

Статья посвящена изучению функциональной семантики и структурных особенностей отрицания. Проблема отрицания давно интересует лингвистику. Поскольку язык принадлежит обществу, по мере развития общества в языковой системе происходят определенные изменения в результате событий, происходящих в обществе. Как и в других областях, подход к категории отрицания может быть разноплановым и многогранным. Иногда событие, рассматриваемое как отрицание, исследуется и как функционально-семантическое поле. С другой стороны, в центре внимания находится тот факт, что функционально-семантическое поле связано с когнитивной лингвистикой и когнитивной семантикой.

A.İ.Shirinova

Functional semantics and structural features of negation *Summary*

The article is devoted to the study of functional semantics and structural features of negation. The negation problem has been an area of interest in linguistics for many years. Since the language belongs to the society, as the society develops, certain changes occur in the language system as a result of the events taking place in the society. As in other areas, the approach to the category of denial can be multi-faceted and multi-faceted. Sometimes the event that is considered as a negation is also investigated as a functional-semantic field. On the other hand, the fact that the functional-semantic field is related to cognitive linguistics and cognitive semantics is in the center of attention.

Rəyçi: dos. A.M.Cəfərov

Redaksiyaya daxil olub: 15.05.2023